

Párhuzamos történetek: Dimitrie Cantemir és II. Rákóczi Ferenc

Ha meg akarjuk határozni, miben rejlik egy személyiség eredetisége a kortársaihoz képest, akik közül néhányal akár találkozott is életében, a Plutarkhosz által életre hívott, majd a történeti antropológia módszertani javaslatait beépítve mára megerősítést nyert életrajzi komparativizmus különös figyelmet megérdemel. Több tanulmány is készült a neves történész, irodalmár és zenész moldvai fejedelemről, Dimitrie Cantemirről (1673-1723), amelyekben gondolatait Leibnizével vetették össze, aki abban az időben volt a Berlieni Akadémiai Társaság elnöke, amikor Dimitrie Cantemirt a társaság tagjai közé választották (1714). Ezekben a tanulmányokban Cantemir munkásságát az egyetemes kultúra más kulcsfiguráihoz, illetve azoknak a politikai és szellemi köröknek a képviselőihez viszonyítva vizsgálták, amely körökben ő is mozgott. A párhuzamos életrajzok sorában azonban egy név méltatlan módon feledésbe merült: II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemé, aki a maga idejében közismerten fontos szerepet játszott a Közép-Kelet-Európában zajló katonai-politikai események és az európai szellemi élet alakításában egyaránt. Igaz ugyan, hogy első pillantásra nem találunk olyat, amely összekötné a két fejedelem életútját, ráadásul írásaikban is kevés utalást találhatunk a másik személyére. Ugyanakkor „az összehasonlíthatatlanok összehasonlítása” (Marcel Detienne) Dimitrie Cantemir és II. Rákóczi Ferenc példáján keresztül hasznos értelmezési keretnek bizonyulhat.

Származás és intellektuális képzés

Valójában nem csupán két fejedelemről van szó, akik egy időben uralkodtak a Kárpátok által elválasztott fejedelemségeikben. Mindkettőjüknek lehetőségük nyílt arra, hogy hírnevet szerezzenek maguknak az európai politikai színtéren, amikor a régió uralmáért versengő birodalmak – az oszmán, az orosz és az osztrák birodalmak – katonai összecsapásai zajlottak. Ennek következtében mindketten arra kényszerültek, hogy kétségbeesetten keressék a saját útjukat, annak érdekében, hogy országaik számára a legkedvezőbb függetlenségi státuszt tudják biztosítani.

Fejedelmi gyökereiket illetően azonban különböznek egymástól. A Rákóczi család az egyik leggazdagabb magyar nemesi család volt, amelynek tagjai több generáción át uralkodtak az erdélyi fejedelemségben, és szerepük volt a XVII. századi európai történelem jelentős eseményeiben. A Cantemirek ezzel szemben a kevés vagyonnal rendelkező bojárok vonalához

tartoztak, és Dimitrie apja, „az Öreg” néven ismert Konstantin volt az első a családban, aki a moldvai trónig jutott, élete alkonyán.

Az 1673-ban született Dimitrie gyermekkorának nagy részét szerény vidéki nemesek körében töltötte, mielőtt 1685-ben, apja trónra lépésekor megismerkedett a fejedelmi udvar életével. Az 1676-ban született II. Ferenc a kezdetektől fogva hagyományos fejedelmi környezetben nőtt fel. A családjaik között levő fejedelmi rangbeli különbségek ellenére mindketten ugyanazokon a nehézségeken mentek keresztül gyermekkorukban miután elvesztették egyik szülőjüket, de mindenekelőtt, mindketten szenvedéllyel fordultak a tanulás felé. Dimitrie először a Iași-i fejedelmi udvarban részesült magánoktatásban, ahová apja egy kifejezetten művelt görög szerzetest hívott házitanítónak. Ferenc magánoktatása a család több kastélyában – Munkácson, Sárospatakon és Regécen – zajlott, majd a neuhausi jezsuita kollégiumban folytatta tanulmányait. Mindkét fiatalember annak a birodalomnak a fővárosában fejezte be tanulmányait, amelyhez fejedelemségük tartozott, és ahol később túszként tartották fogva őket: Dimitrie Konstantinápolyban, kezdetben apjának a Portához való hűségének jeléül (1688-1691), Ferenc pedig Bécsben, ahová Munkács várának kapitulációja után (1688) a császári csapatok erőszakkal elvitték. Itt meg kell jegyeznünk, hogy Dimitrie és Ferenc egyformán nyitottak voltak a tudomány valamennyi területe iránt, különösen a filozófia és a teológia iránt érdeklődtek. A két birodalmi főváros kulturális sajátosságai kétségtelenül eltérő módon formálták a fejedelmek intellektuális érdeklődését: míg a moldvai fejedelem a görögkeleti egyházhoz tartozó akadémia professzorai között mozgott, és közben elmerült a keleti-oszmán és iszlám kultúrában és annak zenéjében, erdélyi kortársára a katolicizmus és a protestantizmus vallási befolyása alatt levő közép-európai kulturális környezet hatott. Közös volt bennük a nyelvtanulás iránti vonzalom, és mindenekelőtt a latin nyelv ismerete, amely nyelvet az ő korokban a világ minden tájáról származó tudósok az egymás közötti kommunikáció során használtak.

A politikai színtéren

A két fejedelem uralkodásának körülményei eltérőek voltak. II. Rákóczi Ferencnek sikerült több éven keresztül, 1703-tól 1711-ig megőriznie hatalmát egy olyan társadalmi közegben, amelyet a Habsburg uralom elleni háború határozott meg. Cantemir nagyon rövid ideig (1691-ben, majd 1710 és 1711 között) uralkodott a Porta fennhatósága alatt, mielőtt szembe fordult vele, anélkül, hogy lehetősége lett volna arra, hogy valódi kormányzati intézkedéseket kezdeményezzen. Mindkét férfi parancsnoki szerepet vállalt a katonai

műveletekben, és ugyanaz a nemes eszmény vezérelte őket, hogy kivívják országuk függetlenségét.

Szerepvállalásuk idején azonban különböző, sőt, ellentétes oldalon és szövetségi rendszerekben találták magukat. A Habsburg Birodalom elleni hosszú függetlenségi háború (1703-1711) során Ferenc kapcsolatokat ápolt az osztrákok valamennyi ellenfelével – elsősorban Franciaországgal, majd Oroszországgal –, az Oszmán Birodalmat is beleértve, míg a Nagy Péterrel szövetségre lépett Dimitrie alapvetően a Portával szemben lépett fel a hitetlenek ellen folytatott harc keresztény eszményének nevében. Akcióik során a két fejedelem néha ugyanazokat a politikai és diplomáciai szereplőket kereste fel. A kelet-európai történelem legismertebb személyisége, akivel a két fejedelem felváltva találkozott, amikor politikai terveikhez igyekeztek támogatást szerezni, Nagy Péter volt. 1707 szeptemberében a Franciaország meglehetősen visszafogott támogatásával elégedetlen Rákóczi nem habozott szövetségre lépni a cárral, annak reményében, hogy a lengyel trónra való jelöltségét érvényre juttathatja, és megerősítheti szerepét az európai politikai színtéren. Bár a „lengyel projekt” megghiúsult, az erdélyi fejedelem továbbra is számított a cárral való együttműködésre az osztrákok elleni háborúban. A két fél 1711 elején Lengyelországban találkozott, de a képviselőik által folytatott tárgyalások eredménytelennek bizonyultak, mivel az orosz-török háború kitörése Nagy Péter figyelmét más front felé irányította. Éppen ez a front készítette a cárt arra, hogy 1711 áprilisában szövetségre lépjen Cantemirrel, amelyet a Luck-i szerződés szentesített, és Rákóczi ekkor fordult különös érdeklődéssel az általa egyszerűen csak „moldvai fejedelemnek” nevezett férfi felé.

A száműzetés tapasztalata

A két fejedelem egymást követő vereségei – Rákóczi veresége a romhányi csatában 1710. január 22-én, majd Cantemir Stănilești-nél 1711 júliusában elszenvedett veresége – fontos fordulópontot jelentettek életükben, amelyet a halálukig tartó száműzetés élménye határozott meg. A száműzetésben megtett útvonaluk különbözött, bár kezdetben az Orosz Birodalomban útjaik keresztezhatték egymást. Az *Egy bűnös vallomása* szerzője elismerte, hogy veresége után a cár „felajánlott neki egy ukrajnai területet, amely [az ő] és a szökevény magyarok megélhetését biztosíthatta volna”, amelyet ő visszautasított, mert – magyarázta – „természetes érdeklődése [már] régen más helyek felé vezette [őt]”: 1713. január 13-án Párizs környékén telepedett le, ahol a versailles-i udvar és a Napkirály társaságát látogatta.

Cantemir a maga részéről élete hátralévő részét a hosszú telek birodalmában töltötte, miután földet kapott Nagy-Oroszország és Ukrajna határának közelében (ez később az Oreli területhez tartozó Dmitrovszk városa lett).

A száműzetés alatt a két fejedelem tervei azonban nem csupán különböztek, hanem homlokegyenest eltérőek voltak. 1717-ben, amikor Cantemir sikertelenül kérte Nagy Pétertől, hogy csatlakozhasson hozzá a nyugat-európai országokba vezető útjára, Rákóczi az Oszmán Birodalom felé vette az irányt, ahonnan a moldvai fejedelem 1711-ben menekült el: Rákóczi 1717 szeptemberében III. Ahmed szultán meghívására kihajózott Marseille-ből, októberben megérkezett Gallipoliba, majd még ugyanabban az évben a Márvány-tenger partján fekvő Rodostó kikötővárosban telepedett le.

Bár a kontinenst átszelő útjuk eltérő, sőt ellentétes irányba vezetett, az otthontól való elszakadás élménye hasonló volt. Mindkét férfi végig honvágyat érzett szülőföldje iránt, és megőrizték a reményt, hogy visszatérhetnek az elveszített trónra. A cár 1711. augusztus 1-jén az „Oroszország legfelvilágosultabb fejedelme” örökletes címet adományozta Cantemirnek, és ígéretet kapott, hogy a moldvai trónhoz való jogát hazája felszabadulásakor elismerik. A következő évben úgy tűnt, erre lehetőség is nyílik, amikor feléledtek az ellenségeskedések Oroszország és az Oszmán Birodalom között, majd 1716-ban ismét, amikor az osztrákok háborút indítottak az oszmánok ellen. Amikor azonban az Ausztria és az Oszmán Birodalom közötti ellenségeskedések megszűntek, és 1718. július 10-én Passarowitzban aláírták a békeszerződést, Cantemir ügye megint elveszett.

Rákóczi a maga részéről szintén visszavágyott Erdélybe, amelynek próbálkozásai ellenére nem sikerült autonómiát szereznie az 1714. március 6-án megkötött rastatti békeszerződéshez vezető tárgyalások során. Egy évvel később ismét csalódnia kellett, amikor nem játszhatta azt a szerepet a politikai színtéren, amelyet szeretett volna az Oszmán Birodalom és a Velencei Köztársaság közötti háború során. 1718-ban ismét csalódás érte, amikor a pozsareváci béke megkötésére irányuló tárgyalások során figyelmen kívül hagyták az érdekeit.

A két fejedelem hosszú száműzetése nem csupán állandó küzdelemből állt, hogy visszatérjenek elvesztett trónjukra szülőhazájukban, amelyre mindketten honvágygal gondoltak vissza. A hosszú idő, amelyet külföldön töltöttek rövid uralkodásaik előtt és főleg utána, lehetőséget nyújtott számukra, hogy felfedezzék és megtapasztalják a kulturális különbözőséget élményét, valamint egyedülálló módon a kulturális integrációra törekedjenek.

A Boszporusz partján élő fiatal moldvai herceget a tanulás, az olvasás és a filozófiai elmélkedés szenvedélye hatotta át. Emellett az irodalmi alkotásnak szentelte idejét, azzal az elképzeléssel, hogy a román kultúra „dicsőségére és méltóságára” hozzon létre műveket. De

mindeközben kreatív tapasztalatokat szerzett a kor legkifinomultabb oszmán művészi irányzatairól is. Zenei kompozíciói, hangszeres zeneművészi virtuozitása és elméleti munkássága mind-mind példái annak a szédítően kreatív és eredeti életműnek, amely nyomot hagyott az oszmán kultúra és civilizáció maradandó történetében.

A keleti és az oszmán kultúra tökéletes asszimilációja miatt Cantemir a kultúrák közötti párbeszéd meghatározó alakjává vált. De még nagyobb súlyt ad neki az, hogy egy másik kulturális közegben, a Nagy Péter korabeli Oroszország egészen különleges környezetében szerzett hasonló intellektuális tapasztalatokat, ahol a moldvai fejedelem az új szellemi és kulturális környezetbe való rendkívüli beilleszkedésével tűnt ki. Ott a reformer cár egyik legközelebbi tanácsadójává vált, aki 1721. február 20-án titkos tanácsadójává és a szenátus tagjává nevezte ki, így az orosz társadalom felső rétegének legfontosabb alakjaihoz is eljutott.

A más kultúrához való alkalmazkodás képessége az erdélyi fejedelem személyiségére is jellemző: a versailles-i udvar előkelő társasága, valamint a grosbois-i kolostor világa „valósággal magába olvasztotta, és a francia gondolkodás egész hátralévő életére kihatott” (Szekfű Gyula). Madame de Maintenon szerint „külföldinek sohasem volt még olyan sikere Franciaországban, mint ennek az embernek: szeretik, keresik, becsülik őt; [...] mindenhez van érzéke, bölcs, jámbor, egyszerű férfi, mindenféle mesterkéeltség nélkül”.

Szellemi életmű

A két kortárs fejedelem élete közötti hasonlóságok és különbségek szempontjából a legfontosabb szellemi alkotótevékenységük bemutatása. Mindketten hatalommal bíró emberek voltak, a harcmezőkön stratégák, és emellett ugyanolyan szenvedéllyel végezték alkotó tevékenységüket, amely országuk határain messze túlmutatva figyelemre méltó helyet biztosított számukra a kultúrtörténetben. A kelet-európai politikai színtér azon ritka alakjai közé tartoztak, akik a maguk idejében nevet szereztek maguknak az európai értelmiségi körökben, amely a későbbiekben is fennmaradt az európai kultúrában.

II. Rákóczi Ferenc az Ausztria ellen folytatott háború idején hamar kitűnt a politikai szereplők közül, és a francia társadalomhoz és a Napkirály udvarához fűződő kiváltságos kapcsolatainak köszönhetően rövidesen a politikai élet alakítójaként került be az európai közvéleménybe. Eustache Le Noble író, drámaíró már 1707-ben művet írt róla, 1714-ben pedig Fournaux apát írt dicsérő költeményt róla, amelyben „az igazi hős mintaképe” lett. Emellett íróként is kitűnt, mindenekelőtt a nemzet ügyét védő kiáltványai révén. Az 1708-ban kiadott kiáltványa lelkes védőbeszéd volt arról, hogy miért szükséges hadba vonulni a keresztény császár ellen, akinek uralmát még a szultánénál is kegyetlenebbnek ítélte meg. Ezt az

elképzelést Cantemir is osztotta, miután a Porta ellen fordult. Annak érdekében, hogy meggyőzze Nagy Pétert, hogy segítsen honfitársainak, kifejtette, hogy azok olyannyira félnek egy esetleges osztrák megszállástól, hogy emiatt hazájukat elhagyva Oroszországba, vagy akár az Oszmán Birodalomba menekülnének, még akkor is, ha ez nemcsak a szabadságuk, hanem hitük feláldozásával is jár.

Az erdélyi fejedelem 1716-ban bizonyította tehetségét, amikor *Érvelés Franciaország érdekeiről és Európa jelenlegi állapotáról (Raisonnement sur l'intérêt de la France et l'état présent de l'Europe)* címmel nagyszabású politikai tervezetet terjesztett elő arról, hogyan lépjen fel Európa és az Oszmán Birodalom az osztrákok ellen. De csak 1739-ben, *Emlékiratai [...] a magyarországi háborúról (Mémoires [...] sur la guerre de Hongrie)* egy részletének megjelenésével került be igazán a francia és az európai történetírásba. Majd 1751-ben, abban az évben, amikor d'Alembert és Diderot *Encyclopédie-jének* első kötete is megjelent, kiadták a *Rákóczi fejedelem politikai és erkölcsi végrendelete (Testament politique et moral du prince Rakoczi)* című művét, amely a fejedelem több írásának gyűjteménye, nagyrészt az *Egy keresztény elmékedése a polgári élet és az udvariasság elveiről (Réflexions sur les principes de la vie civile et de la politesse d'un chrétien)* és az *Értekezés a hatalomról (Tractatus de potestate)* művéké. Olvasói ekkor fedezték fel Rákóczi egy másik oldalát: „a keresztény embert, akinek jellemvonásait a neosztoikus erkölcs és a janzenisták bensőséges vallásossága határozzák meg” (Rákóczi Ferenc). Ezt az oldalát még jobban feltárja életművének sokáig elfeledett, levéltárakban őrzött része: a különböző teológiai problémákról szóló, janzenista hatása alatt írt *Elmékedései*, és mindenekelőtt a *Confessio peccatoris* című műve, amely az augustinusi és port-royalisták ihlette önéletírás figyelemre méltó példája.

Dimitrie Cantemir intellektuális arca viszont egészen más, kiemelkedő műveinek száma és érdeklődési területeinek sokfélesége tekintetében is, amely a zenei és irodalmi alkotáson túl a történetírás, teológia, filozófia, földrajz, kartográfia és a történettudomány területeire is kiterjedt. Irodalmi és történelmi írásai jelentős mértékben hozzájárultak a modern román kultúra megalapozásához. De amiatt is figyelmet érdemelnek, hogy az első olyan román szellemi alkotások közé tartoznak, amelyek az ország határain túl is ismertté váltak. Az 1698-ban Iași-ban román és görög nyelven megjelent *A díván avagy a bölcs vitája a világgal* című művét végül lefordították arabra, és az egész oszmán világban terjesztették. Cantemir zenei kompozíciói és interpretációi, a korabeli zenei alkotásokból készített gyűjteménye, valamint kidolgozott zenei értekezése az oszmán művészet örökségének különleges részét képezik. Oroszországban írásaival hozzátett korának néhány kényes témájáról (a gyermekek nevelése, a császárkultusz dicsőítése) folytatott vitához, és a még életében kiadott két műve közül

megjelent a második: *A mohamedán vallás rendszere* (1722). De szerzőként mindenekelőtt a halála után angolul (1734-1735), majd franciául (1743) és németül (1745) megjelent *Az Oszmán Birodalom története*, valamint a németül 1769-ben és 1771-ben kiadott *Moldva leírása* című művei révén szerzett helyet szerzett magának a korabeli irodalmárok arcképcsarnokában. Míg az *Emlékiratok [...] a magyarországi háborúról* (*Mémoires [...] sur la guerre de Hongrie*) francia íróként láttatta az erdélyi fejedelmet (Zolnai Béla), az *Oszmán Birodalom története* (*L'Histoire de l'Empire ottoman*) egy másik piedesztálra, az Oszmán Birodalom történetírójává emelte a moldvai fejedelmet, akit e minőségében Voltaire, Gibbon, Winckelmann, Byron, Victor Hugo és sokan mások is olvastak és méltattak, mielőtt neve felkerült volna a Sainte-Geneviève Könyvtár homlokzatát díszítő frízen szereplő nevek közé.

Következtetések

Számos okot találhatunk, hogy miért mutassuk be a két fejedelem közötti hasonlóságokat és különbségeket.

A jelen összehasonlító elemzés korlátozott volta ellenére is lehetővé teszi számunkra, hogy új nézőpontból tekintsünk két kulcsfontosságú személyre, akik ugyanabból a régióból származtak és ugyanabban korban és a történelmi közegben tevékenykedtek. A személyes háttérükben és fejedelemségeik történelmében mutatkozó számtalan különbség ellenére a két fejedelem ugyanazt a törekvést testesítette meg, hogy előre felé forgassák a történelem kerekét, támogassák a felvilágosult eszmék fejlődését, és megvédjék a szabadság eszméjét. Ebben a tekintetben a szellemi és politikai elit legmagasabb szintű képviselői voltak két olyan átalakulóban levő régióban, amelyek a hegemoniáért küzdő birodalmak peremvidékén a modernitás felé tartottak. Ennek az átalakulásnak a keretében jelentős előrelépés történt az Európán belüli szellemi párbeszédben, a nyugati kulturális életben pedig megjelentek a kontinens középső és keleti végéből származó irodalmárok.

Stefan Lemny